

איסור אכילת חמץ ואיסור בל ימצא

הרב אלי הולנדר

כידוע ישנם בפסח שני איסורים, שניהם מדאוריתא: איסור אכילת חמץ, ואיסור הימצאות חמץ - "בל ימצא". מהו האיסור העיקרי מביניהם? האם האיסור העיקרי הוא איסור אכילת חמץ או איסור "בל יראה ובל ימצא"?

אפשר לומר שהאיסור העיקרי הוא איסור אכילת חמץ, ואיסור הימצאות חמץ הוא כעין גזירה שהתורה עצמה גזרה, שלא יהיה ברשותנו כלל חמץ, כדי שלא נגיע לאכילת חמץ.¹ ניתן להסתכל על זה גם בצורה הפוכה - האיסור העיקרי הוא איסור הימצאות חמץ ברשותנו, ובכלל זה אסרה תורה גם אכילת חמץ, מחשש שנגיע להימצאות חמץ ברשותנו. ואף יתירה מכך, עצם אכילת חמץ היא הימצאותו ברשותנו. אין לך הימצאות ברשותו של אדם יותר מכך שהחמץ בתוך תוכו.² יתכן שרש"י ותוספות חלוקים בשאלה זו. כך ניתן להתרשם מהתבוננות על מחלוקות בין רש"י לתוספות בכמה מקומות במסכת פסחים.

¹ בר"ן על הרי"ף בריש מסכת פסחים מופיע בפירוש הסבר זה (ד"ה 'ומה שהצריכו'): "ואפשר עוד שמפני טעם זה החמירה התורה בו לעבור עליו בבל יראה ובל ימצא". ניתן מעט לחזק כיוון זה, מלשון הפסוק (שמות יב, טו): "אַךְ בַּיּוֹם הָרִאשׁוֹן תִּשְׁבְּתוּ שְׂאֵר מִבְּתֵיכֶם כִּי כֹל אֶכֶל חֻמֶץ וְנִכְרְתָה הַנֶּפֶשׁ הַהוּא מִיִּשְׂרָאֵל". עוד ניתן להביא חיזוק לכיוון זה מהגמרא בביצה. המשנה בריש ביצה אומרת: "בית שמאי אומרים שאור בכזית, וחמץ בככותבת. ובית הלל אומרים זה וזה בכזית". ובגמרא (ז' ע"ב) בית שמאי לומדים שהשיעור של חמץ ושל שאור שונה, מכך שכל אחד מהם מוזכר בפסוקים בנפרד. בית הלל עונים להם: אין זה מיותר, יש צריכותא מדוע כל אחד כתוב בפני עצמו. בצריכותא נכללת העובדה שחמץ ראוי לאכילה ושאור לא.

כאן לא מדובר רק על איסור אכילה, אלא גם על בל יראה ובל ימצא. ואף על פי כן, היות החמץ ראוי לאכילה או לא, הוא משמעותי. קצת ניתן לחזק מכאן את הכיוון שבל יראה ובל ימצא הוא מעין גזירה אטו איסור אכילה (ואכן, כך מופיע בחידושי החת"ס שם).

וכן קצת משמע מהמשך הגמרא שם: "ובית שמאי לית להו דרבי זירא! דאמר רבי זירא: פתח הכתוב בשאור וסיים בחמץ - לומר לך: זהו שאור זהו חמץ! לענין אכילה כולי עלמא לא פליגי, כי פליגי לענין ביעור. בית שמאי סברי לא ילפינן ביעור מאכילה, ובית הלל סברי ילפינן ביעור מאכילה. אתמר נמי אמר רבי יוסי בר חנינא: מחלוקת לענין ביעור, אבל לענין אכילה דברי הכל זה וזה בכזית". בית הלל סברי ילפינן ביעור מאכילה - קצת משמע כ"ל, שחובת הביעור, איסור בל יראה ובל ימצא, הוא מעין גזירה אטו איסור אכילה (ואף דיוק זה מופיע בחידושי החת"ס שם).

² לכאורה ישאל השואל: מדוע להניח דווקא שיש קשר בין שני הלאוים? מדוע להניח דווקא שאחד משני הלאוים הוא גזירה אטו השני? מדוע לא לומר שכל לאו הוא ענין בפני עצמו, ואלו שני עניינים נפרדים?

אכן, אפשר לומר כך. אולם, מהסוגיה במסכת ביצה, שהובאה בהערה הקודמת, נראה שזו דעת בית שמאי, שאלו שני עניינים נפרדים. דעת בית הלל, שיש קשר בין שני הלאוים (וכך עולה מדברי החת"ס שהוזכרו בהערה הקודמת).

מהו טיב הקשר ביניהם? איזה מהם הוא מעין גזירה אטו הלאו השני? מהו הלאו העיקרי? אפשר לומר כך או כך. ונראה שבכך נחלקו תנאים, אמוראים וראשונים, כפי שיבואר לקמן.

במחלוקת רש"י ותוספות בפרק ראשון בפסחים

כבר בתחילת מסכת פסחים אומרת המשנה: "אור לארבעה עשר בודקין את החמץ לאור הנר".

מדוע חכמים תיקנו בדיקת חמץ?

כותב רש"י על המשנה (ד"ה 'בודקין'): "שלא יעבור עליו בבל יראה ובבל ימצא". לפי רש"י בדיקת חמץ היא משום בל יראה ובל ימצא, שלא יהיה לו חמץ ברשותו.

תוספות במקום (ד"ה 'אור לארבעה עשר') חולקים:

פירש הקונטרס: שלא לעבור עליו בבל יראה ובל ימצא. וקשה לר"י כיון דצריך ביטול, כדאמר בגמרא הבודק צריך שיבטל, ומדאורייתא בביטול בעלמא סגי, אמאי הצריכו חכמים בדיקה כלל? ונראה לר"י: דאע"ג דסגי בביטול בעלמא, החמירו חכמים לבדוק חמץ ולבערו, שלא יבא לאכלו. וכן משמע לקמן דבעי רבא: ככר בשמי קורה וכו' או דלמא זימנין דנפל ואתי למיכליה.

לפי תוספות בדיקת חמץ היא משום איסור אכילת חמץ, שלא יבוא לאוכלו.

ניתן לבאר את מחלוקת רש"י ותוספות בחקירה בה פתחנו. לפי רש"י האיסור העיקרי הוא בל יראה ובל ימצא, ולכן איסור בל יראה ובל ימצא הוא הגורם לתקנת בדיקת חמץ. לפי תוספות האיסור העיקרי הוא איסור אכילה, ולכן הוא הגורם לתקנת בדיקת חמץ. תוספות הקשו על רש"י, מדוע תקנו בדיקת חמץ משום איסור בל יראה ובל ימצא? הרי בביטול בעלמא סגי!

מה יענה על כך רש"י?

על פי דברינו, רש"י הוצרך לומר שהבדיקה היא משום בל ימצא, אף שבביטול בעלמא סגי, משום שהאיסור העיקרי הוא בל ימצא. ואדרבה, כיוון שבל ימצא הוא האיסור העיקרי, גזרו בעקבותיו לעשות בדיקה, בנוסף לאפשרות לבטל.

תוספות ממשיכים ומקשים על עצמם: מדוע איסור אכילת חמץ הוא איסור שמצריך בדיקת חמץ? הרי יש איסורי אכילה אחרים שבהם אין חובת בדיקה! כך שואלים תוספות, ומתרצים שני תירוצים:

והטעם שהחמירו כאן טפי מבשאר איסורי הנאה שלא הצריכו לבערם, משום דחמץ מותר כל השנה, ולא נאסר רק בפסח, ולא בדילי מיניה, כדאמר לקמן. ולא דמי לבשר בחלב וערלה וכלאי הכרם שאיסורם נוהג איסור עולם. ונזיר נמי איסוריה שרי לאחרני.

אי נמי שאני חמץ שהחמירה בו תורה לעבור בבל יראה ובל ימצא, החמירו חכמים לבדוק ולבערו, אפילו היכא דביטלו, משום דילמא אתי למיכליה.

בטעם הראשון תוספות מתרצים, שכיוון שחמץ אסור רק בפסח, וכל השנה הוא מותר, לכן אם יתקל בדבר חמץ בפסח, עלול לשכוח שזה אסור, ולבוא לאכלו, לכן תיקנו בדיקת חמץ.

בטעם השני תוספות מתרצים, שכיוון שהתורה החמירה באיסור אכילת חמץ שיהיה גם אסור בבל יראה ובל ימצא, למדו מכך חכמים, שנכון שהם גם יחמירו להצריך בדיקת חמץ.

לכאורה היה מתבקש במקום התירוץ השני, שתוספות יתרוצו בפשטות יותר, שבדיקת חמץ היא לא משום איסור אכילה, שכן לא מצינו בדיקה באיסורי אכילה אחרים, אלא משום בל יראה ובל ימצא. תוספות לא אמרו כך, אלא אמרו דבר "מסורבל" - בדיקת חמץ היא משום איסור אכילת חמץ, אך מכך שחכמים ראו שהתורה החמירה בדבר זה גם בבל יראה ובל ימצא, למדו חכמים גם כן להחמיר בבדיקת חמץ משום איסור אכילת חמץ.

מכך שתוספות הלכו בדרך זו, מתחזקת ההתרשמות שהעלינו, שלפי תוספות האיסור העיקרי הוא איסור אכילת חמץ. ומשמע מתוספות שאיסור בל יראה ובל ימצא, היא מעין חומרה שהחמירה התורה, כדי שלא יגיעו לאיסור אכילת חמץ, שהוא העיקרי. ובעקבות חומרה זו, אטו איסור אכילת חמץ, הוסיפו חכמים חומרה נוספת, אטו איסור אכילת חמץ: חובת בדיקת חמץ.³

³ לשאלה האם בדיקת חמץ היא משום אכילת חמץ או משום בל יראה ובל ימצא, יש נפקא מינה מעשית: האם בדיקת חמץ חלה גם על דברים שיש בהם לאו באכילה, אך אין בהם בל ימצא (חמץ נוקשה ותערובת חמץ, לשיטת ר"ת בריש פרק שלישי)? תוספות ממשיכים ומעירים, שלפי שהאפשרות השניה שהם הביאו, שמשלב בטעם הבדיקה את איסור אכילה ובל ימצא, לשיטה זו, בבדיקת חמץ לא יהיה צריך לחפש אחר חמץ נוקשה ותערובת חמץ, כיוון שאין בכך בל יראה ובל ימצא (לשיטת ר"ת)! הרא"ש, ריש פרק שלישי, אכן אומר כך למעשה, מטעם זה, שבבדיקת חמץ לא צריך לחפש אחר חמץ נוקשה ותערובת חמץ! אמנם, בתוספות הנ"ל הביאו בשם הרשב"א, שכשתיקנו בדיקת חמץ תקנו גם על תערובת ונוקשה.

במחלוקת רש"י ותוספות בפרק שני בפסחים

בהמשך המסכת (כ"ט ע"א), מחלוקת נוספת בין רש"י לתוספות, שנראה שהם לשיטתם: רש"י שם מחדש, שמדאורייתא אין איסור בכך שיהודי יאכל חמץ של נכרי בפסח! תוספות מתקשים לקבל את חידושו של רש"י, ונציע את הדברים:

אומרת המשנה (כ"ח ע"א):

חמץ של נכרי שעבר עליו הפסח מותר בהנאה, ושל ישראל אסור בהנאה, שנאמר לא יראה לך שאור.

הגמרא (שם) מביאה ברייתא:

חמץ בין לפני זמנו בין לאחר זמנו עובר עליו בלאו, תוך זמנו עובר עליו בלאו וכרת, דברי רבי יהודה.

רבי שמעון אומר: חמץ לפני זמנו ולאחר זמנו אינו עובר עליו בלא כלום, תוך זמנו עובר עליו בכרת ובלאו. ומשעה שאסור באכילה אסור בהנאה... רבי יוסי הגלילי אומר: תמה על עצמך, היאך חמץ אסור בהנאה כל שבעה!?

הברייתא הביאה שלוש דעות: ר' יהודה, ר' שמעון, ר' יוסי הגלילי. ושואלת הגמרא (כ"ח ע"ב - כ"ט ע"א):

מני מתניתין? אי רבי יהודה, חמץ סתמא קאמר אפילו דנכרי. ואי רבי שמעון, דישראל נמי מישראל קא שרי. ואי רבי יוסי הגלילי אפילו תוך זמנו נמי מישראל קא שרי בהנאה.

הגמרא שואלת: לכאורה המשנה לא מתאימה לא לר' יהודה ולא לר' שמעון לא לר' יוסי! הגמרא ממשיכה ומתרצת:

אמר רב אחא בר יעקב: לעולם רבי יהודה היא, ויליף שאור דאכילה משאור דראייה. מה שאור דראייה, שלך אי אתה רואה אבל אתה רואה של אחרים ושל גבוה, אף שאור דאכילה, שלך אי אתה אוכל אבל אתה אוכל של אחרים ושל גבוה. ובדין הוא דאיבעי ליה למיתנא דאפילו באכילה נמי שרי, ואידי דתנא דישראל אסור בהנאה, תנא נמי דנכרי מותר בהנאה. ובדין הוא דאיבעי ליה למיתנא דאפילו בתוך זמנו מותר בהנאה, ואידי דתנא דישראל לאחר זמנו, תנא נמי דנכרי לאחר זמנו.

רב אחא בר יעקב מתרץ, שהמשנה היא כדעת ר' יהודה, ורב אחא מסביר מדוע המשנה נקטה שהאיסור הוא רק בשל ישראל ולא בשל נכרי, דכשם שמותר לראות חמץ של גוי, מותר לאכול חמץ של גוי.

רש"י (שם כ"ט ע"א) מבאר :

לעולם ר' יהודה היא - דאף על גב דנפקא ליה מקראי דלאחר זמנו אסר קרא, בשאור דישראל קאמר, אבל דנכרי שרי.
ויליף שאור דאכילה - כלומר חמץ דגבי לא יאכל, משאור דראייה, ומותר חמצו של נכרי אף באכילה, ואפילו בפסח מן התורה.

רש"י לומד מהגמרא, שמדברי ר' יהודה עולה, שמדאורייתא מותר ליהודי לאכול חמץ של נכרי בפסח!⁴

תוספות (שם ד"ה 'בדין הוא') כותבים :

פרש"י מותר באכילה. וקשה דאי אפשר אם לא יהא שלו בשעת אכילה! דאם נתן לו הנכרי, הרי הוא שלו, ואם גזל מנכרי, הרי חייב באחריותו, ולא גרע מחמץ שחייב באחריותו דהוי כשלו. ועוד לקמן דקאמר ואזדו לטעמייהו דפליגי בחמץ שעבר עליו הפסח, ליפלו בפסח גופיה! ונראה לריב"א, דהא דקאמר אפילו תוך זמנו מותר היינו בהנאה, והא דקאמר אבל אתה אוכל של אחרים, לאו דוקא. אי נמי אחר זמנו קאמר.

תוספות מצמצמים את החידוש שעולה מדברי ר' יהודה, שחמץ של נכרי בפסח מותר בהנאה אך לא באכילה, ורק אחר פסח מותר אף באכילה.
ניתן לומר, שמאחורי דברי רש"י ותוספות עומדים ההבנות היסודיות שלהם, כפי שהצגנו לעיל. לפי רש"י האיסור העיקרי הוא איסור בל יראה ובל ימצא. איסור אכילה הוא רק מעין הרחבה, חיזוק, של איסור בל יראה ובל ימצא. ולכן, בחמץ שלא אסור בבל יראה ובל ימצא, חמץ של גוי, אין איסור אכילה - "יליף שאור דאכילה משאור דראייה". לעומת זאת, לפי תוספות, האיסור העיקרי הוא איסור אכילה. ולכן אסור לאכול בפסח כל חמץ, אף של גוי. בל יראה ובל ימצא, הוא רק כעין גזירה אטו איסור אכילת חמץ.⁵

⁴ והוא הדין אף חמץ של הקדש! (רש"י, כ"ט ע"ב ד"ה 'משאור דראייה').

⁵ ניתן להקשות: לפי תוספות, אם חמץ של גוי אסור באכילה, מדוע הוא מותר בהנאה? הרי לכאורה איסור הנאה הוא מעין סעיף של איסור אכילה!
אולי יש לתרץ שאף שאיסור הנאה הוא מעין סעיף של איסור אכילה, אך הוא לא כתוב בפירוש בפסוקים, רק למדו זאת בדרשה, "לא יאכל חמץ - לא יהא בו היתר אכילה" (חזקיה בפסחים כ"א

במחלוקת רש"י ותוספות בפרק שלישי בפסחים

ונראה שמחלוקת יסודית זו בין רש"י לתוספות באה לידי ביטוי גם בדבריהם בתחילת פרק שלישי. אומרת המשנה הפותחת את פרק שלישי (פסחים פ"ג מ"א):

ואלו עוברין בפסח: כותח הבבלי, ושכר המדי, וחומץ האדומי, וזיתום המצרי, וזומן של צבעים, ועמילן של טבחים, וקולן של סופרים. רבי אליעזר אומר: אף תכשיטי נשים. זה הכלל: כל שהוא ממין דגן - הרי זה עובר בפסח. הרי אלו באזהרה, ואין בהן משום כרת.

המשנה מלמדת, שבמקרים של תערובת חמץ ובמקרים של חמץ נוקשה (ולר"א אף בתערובת נוקשה), הרי אלו באזהרה ואין בהן משום כרת. כשהמשנה אומרת, "אלו עוברין בפסח... הרי זה עובר בפסח", לאיזה איסור זה מתייחס: רש"י על המשנה (פסחים מ"ב ע"א, ד"ה 'ואלו עוברין') סובר שעוברים עליהם בבל יראה ובל ימצא:

ואלו עוברין - עליהן בבל יראה ובל ימצא, וכולהו מפרש להו בגמרא, זיתום וזומן וקולן ועמילן.

תוספות (שם ד"ה 'ואלו עוברין בפסח') כותבים:

פירש הקונטרס לעבור עליהן בבל יראה ובל ימצא. וגם ריב"א מדקדק מלשון עוברים דמשמע עוברין מן העולם. ואין נראה לרבינו תם, דמשמע דכל הנך מרבינן מכל מחמצת לא תאכלו. ואפילו באכילה לא הוה מיחייב אי לאו דרבייא קרא. ומהיכי תיתי בל יראה ובל ימצא?! ונראה לרבינו תם, דאלו עוברין פירוש האוכלין, ועוברין היינו מעל השולחן, דלאו בני מיכל נינהו, אבל בל יראה ליכא.

רבינו תם מקשה על רש"י, מנין שיש בדברים אלו בל יראה ובל ימצא?! הרי הפסוק שממנו לומדים (בדף מ"ג ע"א) לרבות דברים אלו לאיסור הוא מ"כל מחמצת לא תאכלו". מפסוק זה משמע איסור באכילה. מנין שיש גם בל ימצא? ולכן טוען רבינו תם שיש בדברים אלו רק איסור אכילה! ולפי זה, המהר"ם חלאוה ורבינו דוד והריטב"א הסבירו בשם רבינו תם, ש"אלו עוברין" הכוונה היא, שעל מאכלין אלו - האוכלים אותם עוברין באכילתן על איסור אכילת חמץ. ובתוספות בשם רבינו תם הסבירו ש"אלו

ע"ב). דבר הנלמד בדרשה הוא פחות חזק מדבר שכתוב בפירוש בפסוק. על כן, מה שכתוב בפירוש, נאסר אף בשל גוי, מה שלא כתוב בפירוש, אמנם נאסר בשל יהודי, אך לא בשל גוי.

עוברין" הכוונה שמאכלין אלו עוברין מן השולחו, כדי שלא יגיעו לאכילתן. בין כך בין כך, מדובר על איסור אכילה בלבד.

יש מסבירים ש"אלו עוברין" הכוונה עוברין מן העולם. הסבר זה יכול להסתדר עם שני הפירושים הנ"ל. ריב"א פירש: עוברין מן העולם, והתוספות הסבירו שהוא בשיטת רש"י שיש בל יראה ובל ימצא. לעומת זאת, הר"ף⁶ פירש: מתבערין, ואמר שהיינו מדרבנן, מחובת בדיקת חמץ. וס"ל שאין בכך בל יראה ובל ימצא.

מה יענה רש"י על הקושיה של רבינו תם? נראה לומר, כפי שראינו לעיל, שלרש"י, האיסור העיקרי הוא בל יראה ובל ימצא. ולכן ברור לרש"י שאם יש בדברים אלו איסור אכילה, יש בהם גם איסור בל יראה ובל ימצא, כי הרי זהו האיסור העיקרי. ולתוספות, לרבינו תם, האיסור העיקרי הוא איסור האכילה. ולכן העובדה שיש בדברים אלו איסור אכילה, לא אומרת שיש בהם גם איסור בל יראה ובל ימצא.⁷

ברא"ש מופיעה בשם רבינו תם קושיה נוספת על רש"י (רא"ש פסחים ג, א):

ורש"י פירש אלו עוברין בבל יראה ובבל ימצא. וגם ריב"א דקדק כן מלשון דאלו עוברין, דמשמע שעוברין מן העולם, מדלא תנא עוברין עליהן. ולא נהירא לרבינו תם, דהא קתני בסיפא הרי אלו באזהרה ואין בהן משום כרת, משמע דלפרושי אלו עוברין דרישא אתי. ואי בל יראה ובל ימצא קאמר צריכא למימר דליכא כרת!?

הנחת היסוד של רבינו תם היא שהרישא והסיפא של המשנה מדברים על אותו ענין. לכן, מקשה רבינו תם: הסיפא של המשנה, "הרי אלו באזהרה, ואין בהן משום כרת" - מתייחס ודאי לאיסור אכילה (כי רק באכילה יש כרת). אם הסיפא של המשנה מדברת על איסור אכילה, גם הרישא של המשנה מדברת על ענין אכילה, ודלא כרש"י! לפי רש"י

⁶ וכעין זה מהר"ם חלאוה ובעל המאור.

⁷ הראשונים אומרים שהקושיה על רש"י לגבי חמץ נוקשה קשה יותר מלגבי תערובת חמץ. בתערובת חמץ סוף סוף יש פה חמץ, ולכן, לרש"י, זה בבל יראה ובל ימצא, אך חמץ נוקשה זה לא חמץ, מנין שזה בבל יראה ובל ימצא? כך בר"ן ובראשונים נוספים. מהר"ם חלאוה אומר זאת אפילו בצורה מוחלטת יותר: ר"ת מודה לרש"י שיש בל יראה ובל ימצא בתערובת חמץ, אך לא בחמץ נוקשה! ואפשר לומר דתליא בחקירה הנ"ל, דהחולקים על רש"י לשיטתם שהאיסור העיקרי הוא איסור האכילה, ולכן הקושיה היא מחמץ נוקשה. בתערובת חמץ איסור האכילה חמור יותר מאשר בחמץ נוקשה, דבתערובת חמץ סוף סוף יש חמץ ראוי לאכילה, רק שהוא מעורב. בחמץ נוקשה אין חמץ ראוי לאכילה. לכן מסתבר שהתורה גזרה איסור בל ימצא על תערובת חמץ אטו אכילתו, ולא גזרה כן בחמץ נוקשה אטו אכילתו.

לרש"י האיסור העיקרי הוא בל ימצא, ולכן לא מחלק בין תערובת חמץ לבין חמץ נוקשה, בין חמץ מעורב לבין חמץ שאינו ראוי לאכילה. העובדה שחמץ נוקשה לא ראוי לאכילה, רלוונטית יותר לאיסור האכילה, אך פחות רלוונטית לבל ימצא.

שברישא של המשנה מדובר על בל יראה ובל ימצא, אם כן גם בסיפא על כך מדובר, ועל בל יראה ובל ימצא צריכא למימר דליכא כרת!?

מה יענה על כך רש"י?

בפשטות נראה שרש"י יאמר שהרישא והסיפא לא מדברים על אותו דבר. ברישא מדובר על בל יראה ובל ימצא, ובסיפא מדובר על איסור אכילה, ועובר לפי רש"י גם על איסור אכילה וגם על בל ימצא.

ניתן להוסיף גם תירוץ נוסף, על פי דברינו לעיל. לרש"י, אכן בסיפא מדובר על בל יראה ובל ימצא. ולפי רש"י, אכן יש קצת חידוש בכך שאין כרת בבל יראה ובבל ימצא, כיוון שלשיטתו האיסור העיקרי הוא בל יראה ובל ימצא, כנ"ל.

לעומת זאת, רבינו תם, לשיטתו, שהאיסור העיקרי הוא איסור אכילה, ולכן דוקא בו יש כרת, ולכן הוא שואל, ב"בל יראה ובל ימצא, צריכא למימר דליכא כרת!?"

במחלוקת הרמב"ם והרי"ף

כשם שנראה מדברי רש"י ותוספות בסוגיה זו שהם חלוקים בחקירה הנ"ל, כך גם נראה מדברי הרמב"ם והרי"ף בסוגיה. נציע את הדברים:

בגמרא (פסחים מ"ג ע"א) המתייחסת למשנה הנ"ל מובאת ברייתא:

על חמץ דגן גמור ענוש כרת, על עירובו בלאו, דברי ר' אליעזר. וחכמים אומרים:

על חמץ דגן גמור ענוש כרת, על עירובו בלא כלום.

רבי אליעזר ורבנן בבריתא חולקים לגבי אכילה (כך מוכח מכך שמדובר כאן על כרת) של תערובת חמץ.

הרי"ף (י"ג ע"א בדפי הרי"ף) מביא את הברייתא ומוסיף:

על חמץ דגן גמור ענוש כרת, ועל עירובו עובר בלאו, דברי ר' אליעזר. וחכמים

אומרים: על חמץ דגן גמור ענוש כרת, ועל עירובו בלא כלום. אף על גב דאמור

רבנן על עירובו בלא כלום, מילקא הוא דלא לקי אבל איסורא איכא⁸. וכי אמרי

רבנן נמי דלא לקי הני מילי היכא דליכא כזית בכדי אכילת פרס, כגון כותח

הבבלי וכיוצא בו, אבל היכא דאיכא כזית בכדי אכילת פרס אפילו לרבנן לקי.

⁸ הרי"ף אומר שרבנן מודים שאיסורא מיהא איכא. יש מבינים בכוונתו: איסור דאורייתא. והנימוק: חצי שיעור אסור מן התורה (מהר"ם חלאוה, ר"ן - אם כי בחמץ נוקשה, האיסור מדרבנן). יש מבינים בכוונתו: איסור מדרבנן. ולדעתם, חצי שיעור לא אסור מן התורה בתוך תערובת (דעה זו מובאת בריטב"א).

אומר הרי"ף, שהתערובת שעליה אמרו רבנן שלא מתחייב, היא תערובת דלילה, שכאשר אוכלים אותה אין בה כזית בכדי אכילת פרס. אם יש כזית בכדי אכילת פרס - לוקים.

הרא"ש שם כתב: "ומדפירש רב אלפס דברי חכמים, מכלל דאית ליה הלכה כחכמים".
אומר הרא"ש, שמכך שהרי"ף העיר והרחיב ביחס לדברי רבנן, משמע שפסק כמותם, שעל תערובת חמץ שאין באכילתה כזית בכדי אכילת פרס, לא לוקה, לא עובר בלאו.
ואף **הרמב"ם** (חמץ ומצה פ"א ה"ו) פסק כן:

אין חייבין כרת אלא על אכילת עצמו של חמץ, אבל עירוב חמץ כגון כותח הבבלי ושכר המדי וכל הדומה להן מדברים שהחמץ מעורב בהן - אם אכלן בפסח לוקה ואין בו כרת⁹, שנאמר כל מחמצת לא תאכלו. במה דברים אמורים? בשאכל כזית חמץ בתוך התערובת בכדי אכילת שלש ביצים, הוא שלוקה מן התורה. אבל אם אין בתערובת כזית בכדי אכילת שלש ביצים, אף על פי שאסור לו לאכול, אם אכל אינו לוקה, אלא מכין אותו מכת מרדות.

במקרים רבים הרמב"ם והרי"ף הם באותה שיטה, וגם כאן, שניהם פוסקים שלא מתחייב באכילת תערובת חמץ שאין בה כזית בכדי אכילת פרס, על סמך דברי רבנן בברייתא.

אמנם יש הבדל בין הרי"ף לרמב"ם:

לדעת הרי"ף נראה, שכשם שלא מתחייב באכילת תערובת חמץ שאין בה כזית בכדי אכילת פרס, כך גם לא מתחייב על בל יראה ובל ימצא בתערובת שכזו.¹⁰ אם הרי"ף היה סובר שיש בכך בל יראה ובל ימצא, היה עליו לציין זאת.
לעומת זאת, ברמב"ם נראה, שאמנם לא מתחייב בזה באכילה, אך מתחייב בזה בבל יראה ובל ימצא.

זו לשון הרמב"ם (חמץ ומצה פ"ד ה"ח):

תערובת חמץ עוברין עליה משום בל יראה ובל ימצא כגון המוריס וכותח הבבלי ושכר המדי שעושין אותו מן הקמח וכל כיוצא באלו מדברים הנאכלים

⁹ המגיד משנה מקשה מדוע לא יהיה גם כרת במקרה כזה. ואף הכסף משנה אומר שבמקרה כזה יש גם חיוב כרת.

¹⁰ הרי"ף מבין שבברייתא מתברר שהמשנה היא דעת ר' אליעזר. לדעת רבנן לא מתחייב. וכיון שקי"ל כרבנן, אם כן המשנה היא לא להלכה, ולהלכה לא מתחייב באכילת תערובת חמץ שאין בה כזית בכדי אכילת פרס, וכן לא מתחייב בה בבל יראה ובל ימצא.

ההבנה המקובלת ברמב"ם היא שעל תערובת חמץ דלילה, שיש בה כזית חמץ, אך החמץ מפוזר בתערובת, ואם אדם יאכל מהתערובת הוא לא יאכל כזית חמץ בכדי אכילת פרס, לא מתחייב באכילה, אך מתחייב בבל יראה ובבל ימצא.

כך מופיע במגיד משנה (שם):

ויש מן הגאונים סוברין שאפילו בפחות מכן עובר עליו. וגם ראיתי מי שמפרש דברי רבינו כך, שאף על פי שאינו עובר באכילתו, חייב בביעורו, שהרי יש כזית חמץ שם. ואף על פי שהוא מעורב בכמה זיתים, עובר הוא על קיומו. כך פירש דברי רבינו הרב ר' משה הכהן ז"ל, וסייע דברי רבינו בדעת זו.

וכן נראה שמבין ברמב"ם המשנה ברורה (שער הציון תמב, ב), וכן נראה שמבין הראב"ד ברמב"ם (בהשגתו לפ"א ה"ו).

נראה שהרמב"ם והרי"ף נחלקו בחקירה הנ"ל:

הרמב"ם מבין שהמשנה הנ"ל מדברת לא רק על לאו באכילה, אלא גם על לאו בל יראה ובל ימצא, כפי שהבין רש"י, כפי שהבאנו לעיל. אם כן, לפי המשנה יש איסור בל יראה ובל ימצא, וכן איסור אכילה, באכילת תערובת חמץ, שאין בה כזית בכדי אכילת פרס. הרמב"ם מבין, שאף שקי"ל כרבנן שלא מתחייב באכילת תערובת חמץ שאין בה כזית בכדי אכילת פרס, אך לענין בל יראה ובל ימצא, המשנה היא כן להלכה, שבתערובת כזו מתחייב בבל יראה ובל ימצא. אם כן, על תערובת כזו מתחייב על הימצאות, ולא מתחייב על אכילה. מתחייב בבל יראה ובבל ימצא, אף אם אין שיעור שמתחייב עליו באכילה.

נראה על פי זה, שלפי הרמב"ם האיסור העיקרי הוא בל יראה ובל ימצא. אם בל יראה ובל ימצא היה רק גזירה אטו איסור אכילה, מסתבר שעל דבר שלא היה בו איסור אכילה גם לא היה איסור בל יראה ובל ימצא. מכך שחזינן שיש בל יראה ובל ימצא אף כשלא מתחייב באכילה, נראה שאיסור ב"י ובי"מ עומד בפני עצמו, והוא העיקרי.¹¹

לעומת זאת לשיטת הרי"ף נראה, שהאיסור העיקרי הוא איסור אכילה, דממאי נפשך, אם הרי"ף מבין שבמשנה הנ"ל מדובר רק על איסור אכילה, כשיטת רבינו תם, אם כן, האיסור העיקרי הוא איסור אכילה, וכפי שבארנו בשיטת רבינו תם. ואם הרי"ף מבין שבמשנה מדובר גם על איסור בל יראה ובל ימצא, כרש"י, מבין הרי"ף, שלהלכה, בעקבות דברי רבנן בברייתא, כשם שלא עובר על איסור אכילה, כך גם לא עובר על איסור בל

¹¹ מלבד זאת, עצם העובדה שהרמב"ם מבין את המשנה כמו רש"י, גם מחזקת את העובדה שהרמב"ם מבין שהאיסור העיקרי הוא בל יראה ובל ימצא, כפי שהסברנו לעיל בשיטת רש"י.

יראה ובל ימצא. דכיון שאיסור בל ימצא הוא טפל לאיסור אכילה, מעין גזירה אטו איסור אכילה, לא יהיה יהיה איסור בל ימצא, כשאין איסור אכילה.

לסיכום, לגבי תערובת חמץ, ראינו דעות שונות: ראינו שיש אומרים שבתערובת חמץ יש רק לאו באכילה (ר' תם בביאור המשנה), ויש אומרים שיש בתערובת חמץ לאו גם באכילה וגם בבל יראה ובל ימצא (רש"י בביאור המשנה), ויש אומרים שיש רק לאו בל יראה ובל ימצא (רמב"ם, כשאין כזית בכדי אכילת פרס), ויש אומרים שאין לאו לא באכילה ולא בבל יראה ובל ימצא (רי"ף, כשאין כזית בכדי אכילת פרס). ולגבי האיסור העיקרי בפסח, ראינו דנראה מרש"י ורמב"ם שהאיסור העיקרי הוא בל ימצא, ונראה מתוספות ורי"ף שהאיסור העיקרי הוא איסור אכילה.

במחלוקת התנאים והאמוראים

כפי שתלינו בחקירתנו את מחלוקת הראשונים, אולי ניתן לתלות בחקירה זו, אף את מחלוקת התנאים והאמוראים. נחזור שוב למשנה הפותחת את פרק שלישי:

ואלו עוברין בפסח: כותח הבבלי ושכר המדי וחומץ האדומי וזיתום המצרי וזומן של צבעים ועמילן של טבחים וקולן של סופרים. רבי אליעזר אומר: אף תכשיטי נשים. זה הכלל: כל שהוא ממין דגן הרי זה עובר בפסח. הרי אלו באזהרה ואין בהן משום כרת.

המשנה אומרת שעוברין בפסח על תערובת חמץ ועל חמץ נוקשה. ובגמרא שם (מ"ג ע"א):

מאן תנא דחמץ דגן גמור על ידי תערובות ונוקשה בעיניה בלאו? אמר רב יהודה אמר רב: רבי מאיר היא, דתניא: שיאור ישרף ונותנו לכלבו והאוכלו בארבעים. הא גופא קשיא! אמרת שיאור ישרף, אלמא אסור בהנאה, והדר תני ונותנו לפני כלבו, אלמא מותר בהנאה! הכי קאמר: שיאור ישרף דרבי מאיר - לרבי מאיר, דרבי יהודה - לרבי יהודה. ונותנו לפני כלבו דרבי מאיר - לרבי יהודה. והאוכלו בארבעים - אתאן לרבי מאיר. שמעינן ליה לרבי מאיר נוקשה בעיניה בלאו וכל שכן חמץ דגן גמור על ידי תערובת.

רב נחמן אמר: רבי אליעזר היא, דתניא: על חמץ דגן גמור ענוש כרת, על עירובו בלאו, דברי רבי אליעזר. וחכמים אומרים על חמץ דגן גמור ענוש כרת, על עירובו בלאו כלום. ושמעינן ליה לרבי אליעזר דאמר חמץ דגן גמור על ידי תערובת בלאו, וכל שכן נוקשה בעיניה.

הגמרא שואלת מי התנא שסובר שתערובת חמץ וחמץ נוקשה הם בלאו?
 רב יהודה אמר רב אומר: רבי מאיר היא, כי מצינו שרבי מאיר אומר שחמץ נוקשה בלאו,
 וכל שכן שיסבור שתערובת חמץ בלאו.
 רב נחמן אמר: רבי אליעזר היא, כי מצינו שרבי אליעזר אומר שתערובת חמץ בלאו, וכל
 שכן שיסבור שחמץ נוקשה בלאו.
 משמע שרב יהודה אמר רב סובר שחמץ נוקשה חמור מתערובת חמץ, ורב נחמן סובר
 שתערובת חמץ חמור מחמץ נוקשה.
 וכך אומר רש"י (שם ד"ה 'שיאורי'): "דקסבר רב יהודה על ידי תערובת חמיר מנוקשה
 בעין". ובד"ה 'מאי טעמא': "רב נחמן סבירא ליה נוקשה בעיניה חמור מחמץ גמור על ידי
 תערובת".

אולי אפשר לומר דפליגי בחקירה שהעלנו לעיל: האם האיסור העיקרי בפסח הוא איסור
 האכילה, ואיסור בל יראה ובל ימצא הוא כעין גזירה אטו איסור אכילה, או שהאיסור
 העיקרי בפסח הוא איסור בל יראה ובל ימצא, וכחלק מכך אסור לאכול, דאין לך
 הימצאות גדולה יותר מהימצאות בגופו.
 אם האיסור העיקרי הוא איסור אכילה, תערובת חמץ חמיר, שהחמץ ראוי לאכילה,
 לעומת חמץ נוקשה, שהחמץ אינו ראוי לאכילה.¹²
 אם האיסור העיקרי הוא בל יראה ובל ימצא, נוקשה בעיניה חמיר, שהחמץ נמצא
 במרוכז, לעומת תערובת חמץ שהחמץ מפוזר בתערובת.
 ועל פי זה ניתן לומר שבחקירתנו הנ"ל נחלקו האמוראים (רב יהודה אמר רב מול רב
 נחמן), וכן התנאים (רבי מאיר מול רבי אליעזר).

אחרית דבר

כידוע, החמץ הוא כנגד יצר הרע, כדברי הזוהר (חלק א, רכ"ו ע"ב): "ואקרון חמץ יצר
 הרע".¹³
 אולי אפשר לומר ששתי הגישות שראינו לעיל ביחס ל"מלחמה" נגד החמץ, מבטאות גם
 שני פנים ביחס ל"מלחמה" נגד היצר הרע.

¹² מעין סברא זו מופיע בחידושי חת"ס לביצה, הובא לעיל בהערה 1.

¹³ וכן בגמרא בברכות (י"ז ע"א): "רבי אלכסנדר בטר דמצלי אמר הכי: רבון העולמים, גלוי וידוע
 לפניך שרצוננו לעשות רצונך, ומי מעכב? שאור שבעיסה ושעבוד מלכיות. יהי רצון מלפניך שתצילנו
 מידם ונשוב לעשות חוקי רצונך בלבב שלם!" וביאר רש"י: "שאור שבעיסה - יצר הרע שבלבנו,
 המחמיצנו".

אפשר לומר, דלדעה שהאיסור העיקרי הוא איסור אכילת חמץ, עיקר המלחמה נגד הרע היא נגד יצר הרע שבתוך האדם, ועל האדם במיוחד להיזהר מיצר הרע שבתוכו. לדעה שהאיסור העיקרי הוא בל ימצא, עיקר המלחמה נגד הרע היא נגד יצר הרע שמתלבש בכל מיני דברים שסביב האדם ובאים לפתותו, ועל האדם לדאוג להיות בחברה טובה, בסביבה נקיה, כדי לעלות במדרגות הקדושה. ודאי ששני הצדדים אמת, אלא שכל גישה שמה את הדגש על צד אחר של המטבע.

עוד אפשר לומר שהגישה שהאיסור העיקרי הוא אכילת חמץ, רואה במלחמה נגד יצר הרע, שהעיקר הוא, שאני לא אעבור עבירה. ממילא אם אני לא אעבור, ואתה לא תעבור, והוא לא יעבור, תתמלא הארץ קדושה, ויסולק הרע, אך העבודה של כל אחד מתמקדת בגוף שעליו הוא הופקד.

לעומת זאת, הגישה לפיה האיסור העיקרי הוא בל יראה ובל ימצא, רואה במלחמה נגד יצר הרע, שהעיקר הוא שתתמלא הארץ דעה, העיקר הוא לתקן עולם במלכות ש-ד-י, העיקר הוא לקדש את העולם כולו. כמוכן, שחלק מכך, האדם גם ידאג שגופו יקודש, שהוא עצמו לא יעבור עבירה, אך התכלית היא הכלל.¹⁴

את הגישה הראשונה ניתן להטעים בדברי הרב חיים מצאנז:¹⁵

בצעירותי בערה בי אש וחשבתי לתקן את כל העולם. לכשגדלתי נתייאשתי מלתקן את העולם וחשבתי לתקן את בני עירי. וכשנוכחתי לדעת שגם זה אינו אפשרי חשבתי לתקן את משפחתי. וכשזה לא עלה בידי הגעתי למסקנה שעלי לתקן את עצמי. ולכשעבדתי על עצמי ממילא משפחתי הושפעה מכך, וממילא כל בני עירי וממילא כל העולם כולו.¹⁶

את הגישה השנייה ניתן להטעים בדברי הרמח"ל (מסילת ישרים ט):

מי שאוהב שמו יתברך לא יוכל לסבול ולראות שיחללו אותו ח"ו ושיעברו על מצותיו, והוא מה שאמר שלמה: "עוזבי תורה יהללו רשע ושומרי תורה יתגרו בס", כי אותם שמהללים רשע ברשעתו ולא יוכיחו על פניו מומו, הנה הם עוזבי התורה ומניחים אותה שתחלל ח"ו, אך שומריה המתחזקים להחזיקה, ודאי שיתגרו בס, לא יוכלו להתאפק ולהחריש. ואמר הקב"ה אל איוב: "הפץ עברות

¹⁴ אמנם בפועל אי אפשר לצוות על האדם לדאוג שבכל העולם לא יהיה חמץ, אפשר לצוות עליו רק על רשותו, אך רשותו מסמלת את המרחב, את העולם כולו. בכל רשותו הוא צריך לדאוג לכך שבל יראה ובל ימצא חמץ לאף אחד.

¹⁵ מופיע בין השאר ב'מקור חיים', ר' אברהם חיים שמחה בונים מיכלזון, פסקה תי"ד (עמוד 123).

¹⁶ מעין זה התבטאו גם רב משה מקוברין ורב לוי יצחק מברדיטשוב.

אפך ראה כל גאה הכניעהו והדוך רשעים תחתם טמנם בעפר יחד פניהם חבוש
בטמון", כי זהו תוקף האהבה שיוכל להראות מי שאוהב את בוראו באמת,
ואומר "אוהבי ה' שנאו רע".

שנזכה לבער את הרע מהפרט ומהכלל!